

הגשרים בין אתמול ומחר: על נקמה ועל זמן

אורי ש. כהן

אם ההווה שלנו כרוכה בזמן, הרי הנקמה היא דרך שבה אנחנו מתייחסים אל הזמן באותנטיות, או לפחות במלוא הכוונה, התייחסות שחורגת מהפטפט של החיים.¹ הנקמה כצורה שמביאה למוות היא מלאת משמעות, נובעת מהעבר ומחייבת את העתיד דרך מערך שלם של נורמות וכללים שנועדו, בסופו של דבר, להצדיק את האלימות. אין מדובר בנקמה הפרטית, המדויקת, בפגיעה באשם עצמו, שבכל מקרה איננה הכלל. הדיון שלנו חורג מתחומו של היחיד אל הכלל, ומהדיוק של 'איש בחטאו יומת' אל "דמעת החפים מחטא", כדברי אלתרמן.²

הספרות העברית נענית לפולסמיות המיוחדת של הנקמה. למשל, במסה של אבנר הולצמן המלווה את המהדורה המחודשת של **פצעי בגרות** (2011) מאת חנוך ברטוב, על הבריגדה היהודית ועל נקמתה הלא־נקומה, אפשר למצוא את "שאלת הנקמה" (252), "מבחן הנקמה", "התשוקה הטבעית של גברים צעירים לגאול, אם גם באופן סמלי, את דם אחיהם השפוך" (253), "שהצדק מחייב לנקום" (254), "התמסרות טבעית ליצר הנקמה" (254) ו"נושא הנקמה" (255).³

השימושים הרבים האלה בנקמה מצביעים לא רק על הפוליסמיות המיוחדת של המילה, אלא גם מראים שלספרות יש דרכים שונות לדבר על טבעה של האלימות הזאת, שהיא מוצדקת, כמעט בלתי נשלטת ולא דווקא מחושבת, כלומר טבעית.

זמן הוא ממד מהותי של הנקמה. כשאניגו מונטיה מבקש לנקום את מות אביו, הוא מגיח מהעבר הרחוק אל ההווה של הרוצח.⁴ נקמה היא דרך להתקיים בזמן שאין בו עתיד. הנוקמים מחויבים לצורה של צדק, וזו תמיד מביטה לאחור. אין עתיד מעשי בנקמה, רק עבר שמחכה להתפרץ.

הנקמה היא אמביוולנטית. לא ברור אם היא נשקו של החלש, של המובס, או דרכו של החזק להכחיד את החלש במעגל מתמיד של אלימות מוצדקת, כפי שטוען יון אלסטר.⁵ אפשר לכנות את המעגל הזה מלחמת התשה. לכאורה מדובר בנקודת התורפה העקרונית של תורת הביטחון הישראלית, הדבר שממנו ישראל מנסה להימנע באמצעות הסלמה. עם זאת, עלינו להודות כי מהבחינה הזאת לא ברור את מי מהצדדים באמת משרת מעגל האלימות של הנקמה – מי המתיש ומי המותש.⁶

הנקמה היא אמביוולנטית. לא ברור אם היא נשקו של החלש, של המובס, או דרכו של החזק להכחיד את החלש במעגל מתמיד של אלימות מוצדקת, כפי שטוען יון אלסטר.

אם יש בנקמה ממד משיחי, הריהו קשור בזמן ובגאולה שלכאורה מובטחת בדם. משהו שחייב להתרחש בגלל מה שקרה בעבר. כאן אנחנו רואים את הקשר בין הנקמה לבין הטינה ולמערכ המחשבה

הפוסטיקולוניאלי. אין לומר שכל התורה הזאת עומדת על נקמתם של הילידים במתיישבים, אבל צורת הזמן שלה היא בדיוק כמו זו של הנקמה. ההווה כזירה לעשיית צדק עם העבר בהכרח חוסם את האופק על ידי כיפוף הזמן תוך הזחה אופיינית לנקמה בין אלה שחטאו, אלה שנחטאו, ואלה שנדרשים לשלם את החוב ההיסטורי. אפשר שזאת הסיבה העיקרית שבגללה העתיד נראה חסום והדיסטופיה לגוניה היא הצורה האמנותית העיקרית בעולם המערבי, ובוודאי של הספרות הישראל מאז שנות ה־80 של המאה ה־20. ביסוד **הדרך לעין חרוד** של עמוס קינן, שפותח את העידן הדיסטופי בספרות, יש טיל שמכוון אל ההיסטוריה, נקם בזמן עצמו.⁷

אנסה להבהיר באמצעות כמה דוגמאות מתוך **פצעי בגרות** של חנוך ברטוב ודברים של לאה גולדברג ונתן אלתרמן. האחת, שהנקמה והנקם רחוקים ממנה, כרחוק ישו מהיהדות, והשני, שהיא קרובה אצלו כפי שהוא קרוב אצל משה דיין ותורת הביטחון הישראלית.

האם הנקמה, היא רגש, רגש מוסרי, מערכת אפקטיבית, חלק טבעי מהאנושיות, מענה לדם הצועק מן האדמה כבר בספר בראשית, כאשר האל שומע את דמו של הבל ומסמן את קין באות כדי לשמור עליו מפני הנקמה?

האם הנקמה, היא רגש, רגש מוסרי, מערכת אפקטיבית, חלק טבעי מהאנושיות, מענה לדם הצועק מן האדמה כבר בספר בראשית, כאשר האל שומע את דמו של הבל ומסמן את קין באות כדי לשמור עליו מפני הנקמה? אכילס ששב להילחם רק כדי לנקום את מות פטרוקלוס אהוב ליבו, וגופתו של הקטור קשורה בעקביה אל מרכבתו? הנקמה מכילה תגובה רגשית מוכרת, אבל אני מבקש לטעון שמדובר במודוס של

האלימות שמוצדקת על ידי היפעלות רגשית, מה שנהוג לכנות בלעז אפקט. הרגש שעומד בבסיס הנקמה קשור בצדק ובזעם על עוול, על אי־הצדק, והוא אינו עומד בפני עצמו.⁸

כך מופיעה הנקמה באורסטיאה של אייסכילוס: קליטמנסטרה רוצחת את אגממנון באמבטיה, מכל מיני סיבות, אבל הסיבה המוצדקת, זו המוצגת לפני הפוליס ואייגיסתוס, המלך החדש, היא שהקריב את ביתם איפגניה כדי לאפשר את המסע לטרויה. בעולם היווני הארכאי, הדם שצועק מן האדמה הוא קולן של אלות הנקמה. אלה טורפות את דעתו של בעל הנקמה עד שהוא נכפה לממשה.⁹ יש להודות, מערכת של נקמת דם היא אמנם מעגלית, אבל היא גם מערכת יציבה למדי. היא עשויה גם להשיג את מטרתה החברתית: מאחר שהכול יודעים שהמעגל אינסופי, יש חשש אמיתי לטבול בדמים. בהקשר של הציונות, זו המערכת שמאפיינת את סביבתנו בתקופה העות'מאנית, ואכן, שפיכות דמים הייתה נדירה יחסית ובאופן כללי, כאשר התרחשה, החייבים הוברחו מייד מן הארץ ומאמצים אדירים נעשו כדי לפייס את הקרובים ולהימנע משפיכות דמים.¹⁰ אומנם יש לכך סיבות רבות, אבל אי אפשר להכחיש שהדם בפלסטינה ארץ ישראל החל להישפך ברצינות רק עם בוא האנגלים. בדרך כלל עם בואם, בכל מקום על פני הכדור, ניכרת ירידה משמעותית במחיר הדם.

אורסטס הורג את אימו כי היא הרגה את אביו, אבל היא גם דמו, ולפיכך אנחנו נמצאים באפוריה, מבוי סתום. הדבר נפתר, כידוע, בהמצאת בית המשפט. אזרחי אתונה, בשיתוף האלים הצעירים אפולון ואתונה, מקבלים את המונופול על הכוח, ההחלטה עוברת לידי מושבעים, ומעגל האלימות יוצא מן העיר. הדבר מאפשר בעצם את המעבר מחברה שבטית המבוססת על דם לפוליס המבוססת על חוקים. יוצא אפוא שמעגל הנקמה ומעגל הדמים הם בין השאר מה שחוסם את האופק שלנו ואת האפשרות לראות את הסכסוך שבו אנחנו נתונים כמלחמת אזרחים, שצריכה להיפתר כפי שנפתרות מלחמות אזרחים.¹¹

כך או כך, נמצא שהנקמה מכפיפה את הזמן אל הדם ואם היא נשקו של החזק להכחיד את החלש, הריהי גם הנשק האחרון של החלש, קללה הנלחשת משפתיים על סף מוות. ניסוח מבריק למדי מספק לנו אלתרמן, שאם נסכם בקצרה מהלך הרבה יותר רחב, מלמד את היישוב בעשור המלחמה שקודם ל-1948, למות במלחמה (כוכבים בחוץ), להיות מנוצח בה אבל לא לנחול תבוסה (שמחת עניים), ולנקום נקמות (מכות מצרים).¹²

שמחת עניים נכתב בשנת 1941 והתפרסם בשנת 1942, כשהיקף האסון של היהודים באירופה החל להתברר. הנקמה מופיעה כרגש יסודי של המלחמה, כשארית של תבוסת היהודים שיורש הישוב, היא שמחת העני:

כִּי כְּבֹדָה תּוֹגֵתוּ, וְלִבּוֹ עָלְיוּ מָר,
כִּי הִכּוּהוּ צָרִים עַל אֲדַמַּת הַחֲמָר,
וַיִּשְׁלַחוּ בּוֹ רָקָם,
וַיֹּאמְרוּ יֵשׁ נָקָם.
וַיִּשְׁמְוּהוּ אֱלֹם,
וַיַּחַרְשׁ יוֹם שָׁלֵם.

התבוסה היא היסטורית, הצרים הם המנצחים, מכים, יורקים, מבזים ואף מבקשים למחוק את זכר המנוצחים. הנקמה שאלתרמן מדבר עליה שקועה בתוך הזמן הסיפורי הכפוף הזה; יש שארית, והשארית הזאת תנקום, גם אם במקרה של המחנות וכו' מידת הנקמה שתתאפשר היא הסיפור עצמו, שהוא שמחת העני, ולא מה שמבקשים חיילי הבריגדה בפצעני בנרות. ספרו של חנוך ברטוב, שהיה חייל בבריגדה היהודית, הופיע בשנת 1965 והוא מהרומנים העבריים החשובים של שנות ה-1960, שמסכם מהלכים מורכבים של הנוסח הביטחוני בספרות הישראלית בין 1948 ל-1967.¹³ הנקמה היא הסוגייה המרכזית של הרומן, והיא היסוד של המבנה הרעיוני שלו, הצורך בה, והשאלה איך ואם בכלל יש להתייחס אליה היא שאלה שחוזרת בגרסאות שונות ומפי דוברים שונים. המחלוקת העקרונית היא בין עמדה שאפשר

לכנותה ביתר"ית – שמיוצגת בידי גלעדי ולפיה נקמה אלימה בלי חשבונות מיותרים, הכרחית למען העתיד, כדי להשתחרר מהחולשה ולהרתיע באמצעות החוזקה – לבין העמדה ה"אחראית", של הישוב המאורגן, של תמרי, העסקן הקיבוצי, שמבקש לוותר על הנקמה למען עלייה ב', למען עתיד היישוב והמדינה שבדרך.

וכך אומר גלעדי:

אלפי גברים צעירים ואמיצי לב, מתנדבים כולם, נשבעו לנקום את הדם המופקר, לנקום במלחמה ולנקום בשלום, בתליינים ובשולחיהם, באלה שמחאו להם כף ובאלה שלווים בפרחים, באלה שבירכו על הדם ובאלה שנהנו מהגזל, כולם, איש ואשה, זקן וטף. אנחנו, תמרי, איננו מאמינים בתורת הלחי השנייה. וגם לו האמנו בה, לא היינו יכולים להגישה – מפני שהיא איננה עוד... רק יד אחת ניצלה, רק אגרוף קטן אחד. אנחנו. כאן. מה יעשה האגרוף הקמוץ הזה, תמרי, מה את מציע לו לעשות?.. את זה לא נוכל לשכוח – יצאנו מן המלחמה בלי שעת הנקמה הגדולה. האגרוף הקטן האחד נשאר קמוץ כמו בעוית.¹⁴

הטיעונים של גלעדי מעוצבים ברטוריקה שאפשר לשמוע בה הדים של בגין ועמדתה של תנועת החירות בשאלת השילומים. את המפגש הזה מתאר המספר כנקודה מכריעה, שבה מתבהר טבעו המוגבל של הכוח העברי והמטרה המוגבלת שלמענה הוא יכול לפעול.

הטיעונים של גלעדי מעוצבים ברטוריקה שאפשר לשמוע בה הדים של בגין ועמדתה של תנועת החירות בשאלת השילומים.¹⁵ את המפגש הזה מתאר המספר כנקודה מכריעה, שבה מתבהר טבעו המוגבל של הכוח

העברי והמטרה המוגבלת שלמענה הוא יכול לפעול. השאיפה לנקמה שמבטא גלעדי היא ברורה במונחיה ובהיקפה הטוטלי אף אם הוא מוגבל. הוא מבקש יום אחד של נקמה מוחלטת, כמו שהרוסים מרשים לעצמם, ומה שחשוב אינו משך הפעולה אלא השרירות המוחלטת שלו.

גלעדי מביע תפיסה קלאסית של הנקמה. גם אורסטס נדרש לבחור בין שפיכת דם לשפיות. ציר הזמן שלו ושל נקמתו ארוך מאוד. הוא נובע מהעבר, שמרחיק עד זכר העמלק, ומגיע עד ההווה של הסיפור בסוף מלחמת העולם השנייה. הנקמה שגלעדי דורש הכרחית בעיניו, משום שבלעדיה העתיד הוא בלתי נסבל. הנקמה היא הביטוי האמיתי, ההכרחי של הריבונות היהודית, המחיר על דם יהודי שבלעדיו היא אינה אלא חזות ריקה. שוב אנחנו באפוריה, בנקודה של אי-הכרעה. הנקמה מוכתבת בידי העבר וכופפת אליה את העתיד כדי לאפשר אותו. האופק של גלעדי חסום בהיעדר הנקמה, שכן בלעדיה, כך אפשר להבין, העבר יחזור לרדוף את ההווה, הגויים את היהודים והזמן אינו אלא זמן שאול.

**כל אלה עומדים בתוך ספרות עברית ציונית שמקורה
בארצות הנוצרים של הלחי השנייה, שבהן נרצחו
היהודים בשלווה בירוקרטית, בלא זעם, לא כנקמה אלא
כחלק מניסוי ביופוליטי.**

כל אלה עומדים בתוך ספרות עברית ציונית שמקורה בארצות הנוצרים של הלחי השנייה, שבהן נרצחו היהודים בשלווה בירוקרטית, בלא זעם, לא כנקמה אלא כחלק מניסוי ביופוליטי.¹⁶ נגלה כאן המודוס התיאולוגי של הנקמה, חמלה נוצרית אל מול נקמה יהודית על רקע קונפליקט אחר, מעגל נקמה שנוגע בעולם ערבי מוסלמי. על כך כתב יצחק שמי בספרו **נקמת האבות** משנת 1928, שכולו מתרחש בעולם ערבי פלסטיני שהנקמה, לדבריו, היא יסוד בו, והיא ארוכה במידה שהבאים

מאירופה אינם מבינים.¹⁷ הסיפור הוא על אלימות שפורצת בין אנשי חברון לאנשי שכם בעת העלייה לרגל לנבי מוסא, והיא מתייחסת בין השאר לפרעות הכותל בשנת תר"פ. מנהיג אנשי שכם אבו שוואריב הורג את אויבו איש חברון ובורח למצרים, ובה הוא הולך ומתדלדל עד שהוא חוזר לבסוף לבקש מחילה בקבר האבות בחברון ומת בנקמתם. אין אפשרות להבין את הסיפור אלא כדרכו של יצחק שמי, יליד חברון וערבי יהודי בכל מובן אפשרי, להזהיר את העולים לציון מארצות הנוצרים מפני האלימות ומפני נקמת הדם של בני המקום, שאינה דומה לא לזו שהם מכירים ואף לא לזו שעליה הם חולמים. על הדפים של ספרו ניקב אורי אילן את פתקיו, ובהם היה כתוב "לא בגדתי התאבדתי", ושלל דרישות נקם שדיין הסתיר מהציבור.¹⁸

הנקמה היא מודוס של האלימות הישראלית והיא נובעת מרוחה של המיליציה ומשום כך היא גם מוכחשת בצבא הסדיר שסדירותו תלויה באיסור על נקמות. אם קשה לקבל זאת, די לחשוב על הגמול שבפעולות התגמול כדי לראות שאין מדובר אלא בנקמה שהצדקתה תלויה בין השאר באופי של האויב שעומד מולה, שמבין, יש מוסיפים, רק את הנקמה. אפשר גם לצטט גם את יזהר **בחרבת חזעה**:

ומיד אחר כך פותח הכפר הזה, גדול וקודר, ושר שירת חפצים
 שנסתלקה נשמתם, שירת מעשי אנוש שחזרו לגלמותם והפריאו,
 שירת בשורת אסון פתע מוחצת שקפאה ונותרה כמין קללה לא
 עוברת דל שפתיים. ופחד, ריבונו של עולם, פחד אימים, ונצנוץ פה
 ושם, איזה נצנוץ של נקמה, של קורא לריב, של אל נקמות הופיע.¹⁹

מחשבות אלה ואחרות מלוות את יזהר בזמן פינוי הכפר מיושביו. בפי אחרים הוא שם את ההצדקות, את מה שהיו עושים אילו ניצחו, את מה שאליו כבר התחייבנו במעשה הזה, את מה שחויבנו בו אנחנו.

מלחמת תש"ח עקפה את עזה, אך הגיעה אליה מתוך הסלמה של פעולות התגמול, במלחמת סיני. ממשל צבאי הוחל, חשודים נאספו, וחלקם, לפחות על פי אהרון מגד **במקרה הנסיל** ומגוון מקורות אחרים,

הועמדו אל הקיר ונורו.²⁰ מה שנמצא לחיילים ברצועה הייתה הארץ שהייתה לפני תש"ח, כל כפרי השפלה, פלסטין ובעייתה, הנקמה וזמנה המעגלי הנמשך עד היום, שנופל על ראשם של קרובים ורחוקים, בוודאי לא על אלה שעשו את הדבר ב־1948. אם הכוונה היא לצרוב את התודעה, הרי תודעת הנקמה אינה ניתנת לצריבה, כל רגע הוא ההווה שלה וכל אלימות מלמדת אותו השיעור, עוד אלימות.²¹

אין לומר שעולם שבו הנקמה כמודוס של האלימות, המבטאת וכופה צורה של צדק, הוא עולם שאין בו יציבות וזהירות מדמים. אלא שהוא נידון לצאת משליטה ולחסום את כל האופקים, לכפות על העתיד את העבר. אם, כפי שטוען אלסטר, זו מערכת של נורמות המצדיקה את האלימות של החזק המכחיד את החלש, הרי אין לנו מוצא. במצב הנוכחי רק זה שיישאר עומד ידע מי הוא מי.

בשנת 1944, בזמן שגורל היהודים באירופה כבר ידוע ומטוסי בעלות הברית זורעות הרס בערי גרמניה, אלתרמן מפרסם את שירי מכות מצרים, פורט את נקמת האל לאלימות של כל הזמנים ומלמד את נערי היישוב לדעת נקם.

בשנת 1944, בזמן שגורל היהודים באירופה כבר ידוע ומטוסי בעלות הברית זורעות הרס בערי גרמניה, אלתרמן מפרסם את שירי מכות מצרים, פורט את נקמת האל לאלימות של כל הזמנים ומלמד את נערי היישוב לדעת נקם. בירת מצרים הקדומה נא אמון קורסת תחת המכות, הבן והאב, וגורלם הנכחד. מה שנלמד הוא על הנקם כאלימות שלעולם באה אחרי שאחרת כבר התרחשה, ולרוב היא מופעלת על האנשים הלא־נכונים. לעיתים רחוקות בלבד היא פוגעת במבצעים במישרין. מי שסופג את האלימות של הנקמה אלה בני הכפר, העיר, המדינה

שמערכת הנורמות של הנקמה מציבה כמטרות ראויות לאלימות שלה. אנחנו וילדנו, הם וילדיהם:²²

כִּי צְדִיק בְּדִינּוֹ הַשְּׁלַח, –
אֶךְ תָּמִיד, בְּעֵבְרוֹ שׁוֹתֵת,
הוּא מְשָׁאִיר, כְּמוֹ טַעַם מְלַח,
אֶת דְּמַעַת הַחַפִּים מִחֶטָּא.

לאה גולדברג כתבה בעל המשמר עם הופעת הספר: "לי נראה כי דברים כאלה על הנושא שאנו מרבים מכל כך לדבר בו היום – הנקמה וכו' – לא נאמרו עדיין בשירה העברית."²³ הרבו לדבר, מתברר, ולא פרטה. לא שאין לה עמדה, יש לה, לא בדיוק עמדה פוליטית, יותר עמדה כלפי הנקמה, כלפי האלימות, כולם דברים שמהם היא סולדת.

ביוני 1937 היא כותבת ביומנה:

היום אני חושבת בפשטות כזאת (אינני יודעת מנין לי לפתע) כי האדם חייב להיות טוב. בלי לקבוע מושג מוסרי. טוב. בעיקר לא להכאיב לאחרים. מצחיק, זה הופך אצלי להשקפת עולם. ואני איני יודעת לעשותה מציאות – ביחס אל אמא.²⁴

כמו רבים מבני דורה שגדלו בתוך העולם הנוצרי הייתה ללאה גולדברג זיקה ממשית לישו היהודי, להבדיל מישו הנוצרי.²⁵ התורה שנשמעת גם בפצעי בגרות היא התורה הנפוצה, מה שנותר מהנקמה אחרי השואה, לאהוב, להיות טוב, להגיש את הלחי השנייה.²⁶

בבון, באפריל 1932, שנה לפני עליית היטלר והנאצים לשלטון, הימים לבנים וארוכים, והגשרים בין אתמול ומחר ישרים וגבוהים. לאה גולדברג היא תלמידת דוקטורט מבריקה שעשתה את הדרך מ"ירכתי מזרח" כלשונה, למרכזי הדעת של המערב.²⁷ היא כותבת דוקטורט בגרמנית על תרגומי המקרא לשומרונית, שירה היא כותבת בעברית, ואת השיר הזה היא מפרסמת בקובנה בכתב עת עברי מודרניסטי של

צעירי ליטא, **פתח**. את יומנה היא כותבת בעברית, והיא בקשר עם שלונסקי. היא לא נמצאת בדרך לארץ ישראל, היא בדרך לקריירה אקדמית מבריקה בעולם פתוח, מואר, פרוגרסיבי:28

Kaunas, 1932 m. birželio 28 d.

לאה גולדברג

ימים לבנים

ימים לבנים, ארפים כמו בקיץ קרני-החמה.
 שלות-בדידות גדולה על מרחב הנהר.
 חלונות פתוחים לרוחה אל תכלת-דממה.
 גשרים ישרים וגבוהים בין אתמול ומחר.

לכבי התרגל אל עצמו ומונה במתינות דפיקותיו.
 ולמתק הקצב הרך נרצע, מתפייס, מותר,
 כתינוק מזמר שיר-ערשו בטרם יסגר את עיניו,
 עת האם הלאה נרדמה ופסקה מזמר.

כל-כך קל לשאת שתיקתכם, ימים לבנים וריקים!
 הן עיני למדו לחיך וחדלו משכבר
 לזרו על לוח-שעון את מרוץ הדקים.
 ישרים וגבוהים הגשרים בין אתמול ומחר.

כל זה השתנה כמובן ומהר, ובראשית 1935, **טבעות עשן** ובתוכו השיר הזה חיכה לה בתל אביב על הרציף.²⁹ העברית של השיר היא בוודאי גשר בין אתמול ומחר, העבר אינו מחוק, הוא מתקיים, אפילו זוכה לעדנה, להיות ללשון השירה של נערה כמוה. גולדברג צומחת מתוך החורבן של מלחמת העולם הראשונה, אבל המפולת, הדם, הטבח, אינם חוסמים את האופק, הזמן נע קדימה, העתיד רחב ואינסופי. הכול אפשרי. היא אינה מבקשת נקמה. ישרים וגבוהים הגשרים והיא ענווה ונכנעת כאחד הדשאים. בלב מלחמת העולם השנייה, בשנת 1943,

כשהאופק חסום ואטום ועל כל מה שהיה עולמה נגזר מוות, עדיין היא שואלת אם עוד יבואו ימים בסליחה ובחסד, והיא תלך, ענווה ונכנעת, בדרכים שסמרו מאימה ומדם.

האומנם?

הערות

- 1 Bradley Bryan, "Revenge and Nostalgia: Reconciling Nietzsche and Heidegger on the Question of Coming to Terms with the Past", *Philosophy & Social Criticism* 38, 1 (2012): 25–38
- 2 אורי ש. כהן, **הנוסח הביטחוני ותרבות המלחמה העברית** (מוסד ביאליק, 2017), 264–252
- 3 אבנר הולצמן, "כתוב שנשארנו יהודים", בתוך **פצעי בגרות**, חנוך ברטוב (הספריה החדשה, 2011), 256–245
- 4 Daniel Haas, "Why Revenge is so Sweet", in *The Princess Bride and Philosophy: Inconceivable!* 98 eds. Richard Greene and Rachel Robison-Greene (Open Court, 2015), 87–96
- 5 Jon Elster, "Norms of Revenge", *Ethics* 100, 4 (1990): 862–885
- 6 Thane Rosenbaum, *Payback : The Case for Revenge* (The University of Chicago Press, 2014)
- 7 עמוס קינן, **הדרך לעין חרוז** (עם עובד, 1984), 111; הספר שואה II המוקדם יותר והמוצלח פחות הקדים אותו בעשור, עמוס קינן, **שואה II** (א"ל הוצאה מיוחדת, 1975)
- 8 Deborah Willis, "'The Gnawing Vulture': Revenge, Trauma Theory, and 'Titus Andronicus'" *Shakespeare Quarterly* 53, 1 (2002): 21–52
- 9 John Kerrigan, *Revenge Tragedy: Aeschylus to Armageddon* (Clarendon Press, 1996)
- 10 יהודה סלוצקי, **קיצור תולדות ההגנה** (משרד הביטחון – הוצאה לאור, 1978), 15–11
- 11 Emil Aslan Souleimanov et al, "Blood Revenge in Civil War: Proof of Concept", *Security Studies* 32, 1 (2023): 101–136
- 12 על כך בהרחבה: כהן, הנוסח הביטחוני, 170–212
- 13 ניצה בן דב, "נקמה או הצלה – הדילמה הטרגית ב'פצעי בגרות' של חנוך ברטוב", בתוך **הנאמן – מנחת הוקרה וידידות לעוזי שביט**, עריכה: זיוה שמיר ומנחם פרי (הקיבוץ המאוחד, 2016), 382–340
- 14 ברטוב, פצעי בגרות, 108–109

- 15 דוד לביא, **צופן בגין: סוד קסמו הרטורי של מנחם בגין ב"נאום השילומים"** (כתר ומרכז מורשת בגין, 2016)
- 16 פרימו לוי, **אם זהו אדם** (הספריה החדשה, 2023), 99
- 17 יצחק שמי, **נקמת האבות** (מצפה, 1928)
- 18 יצחק שמי, **טחנת החיים** (דביר, 2015)
- 19 ס. יזהר, **סיפור חרבת חזעה** (פועלים, 1949), 24–25
- 20 אהרון מגד, **מקרה הנסיל** (הקיבוץ המאוחד, 1960): 250–259
- 21 אורי ש. כהן, "עזה באה: העיר הלבנה והעיר התאומה", בתוך **עזה, מקום ודימוי במרחב הישראלי**, עריכה: עמרי בן יהודה ודונית הלוי (גמא, 2023), 78–105
- 22 נתן אלתרמן, **שירים שמכבר** (הקיבוץ המאוחד, 1977), 231
- 23 עדה גראנט (לאה גולדברג), "יומן ספרותי", **משמר**, 21 בינואר 1944
- 24 רחל אהרוני ואריה אהרוני (עריכה), **יומני לאה גולדברג** (ספריית הפועלים, 2005), 228, 28 במאי 1937
- 25 אהרוני, יומני לאה גולדברג, 226
- 26 נטע שטהל, **צלם יהודי: ייצוגיו של ישו בספרות העברית של המאה ה-20** (רסלינג, 2008)
- "קציעה עלון, "נוצרים, יהודים ואחרים": עיון במורשת הספרותית של אברהם אהרון קבק ושל שלום אש", **תיאוריה וביקורת** 26 (2005): 175–199
- 27 לאה גולדברג, "אירופה שלכם", **על המשמר**, 30 באפריל 1945: "מה היתה אירופה בשבילנו, בשביל בני דורי שילדותם היתה חורבן והרס, שבתם ומשפחתם ומנוחתם נהרסו כבר במלחמה הקודמת 1914–1918? כבר אז היה הכל הרוס בחיינו, ואלו האמונה לא נהרסה. בני ירכתי התרבות, בני הפינות המדומדמות של מזרח אירופה, שבויי העיירה היהודית לכל צורתיה, איך הלכנו למרכזים הגדולים ללמוד תורה ודעת!" (עמ' 6).
- 28 יפעת וייס, **נסיעה ונסיעה מדומה: לאה גולדברג בגרמניה 1930–1933** (מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, 2015)
- 29 אורי ש. כהן, "האפשרות של גולדברג ואסכולת שלונסקי-אלתרמן", **אות: כתב עת לספרות ולתיאוריה** 6 (2016): 31